

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 792.82:793.3.071.2.027

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/49-1-8>

Людмила АНДРОШЧУК,
 orcid.org/0000-0002-5702-675X
 кандидат педагогічних наук, доцент,
 завідувачка кафедри хореографії
 Київського університету імені Бориса Грінченка
 (Київ, Україна) l.androshchuk@kubg.edu.ua

**РОЛЬ КОНЦЕПЦІЇ ХОРЕОАВТОРА У ВТІЛЕННІ АВТОРСЬКОЇ ІДЕЇ
 ПРИ ПОСТАНОВЦІ ХОРЕОГРАФІЧНОГО ТВОРУ**

У статті представлено основні етапи створення авторського хореографічного твору на основі концепції балетмейстера. Обґрунтовано концепцію хореоавтора, яка є системою поглядів на ті чи інші явища і процеси та прослідковується в усіх його творах. Розглянуто світогляд, індивідуальність автора, метафізика в контексті формування концепції хореоавтора. На формування світогляду балетмейстера впливає суспільство, сім'я, вчителі, традиції хореографічної школи, релігія, природа Батьківщини та світу, визначні постаті, світові потрясіння та катастрофи, особистий та професійний досвід.

Індивідуальність балетмейстера є сукупністю унікальних рис характеру та світоглядних позицій, що дозволяють виявити свою неповторність. Вища цінність та прагнення до ідеалів стає рушійною силою «круху проти течії».

Метафізика дозволяє відшукати незриму точку перетину всіх рівнів реальності, які могли вплинути на автора та все, що стоїть поза його досвідом.

Проаналізовано підходи щодо створення хореографічних творів видатними балетмейстерами світу. Досліджено аспекти творчості Моріса Бежара, Бориса Ейфмана, Павла Вірського, Анатолія Кривохижі, Бориса Колногузенка, Тацумі Хіджіката, Михайла Фокіна. Творчість балетмейстера-космополіта Моріса Бежара характеризується мультикультурністю та прагненням до розуміння народів, релігій, індивідуальних пошуків особистості. Бориса Ейфмана цікавлять особистості зі складними долями, життєвий та творчий шлях яких хореоавтор втілює в балетах. Прикладом формування концепції хореоавтора на основі творчості архетипів своєї землі, своїх предків є творчість видатних балетмейстерів України П. Вірського, А. Кривохижі, Б. Колногузенка. Епідемії, війни, потрясіння відображається в інноваційних пошуках балетмейстерів, серед яких засновник авангардистської форми танцю було Тацумі Хіджіката.

Ключові слова: концепція, балетмейстер, хореоавтор, авторська ідея, хореографічний твір, мистецтво балетмейстера

Ludmyla ANDROSHCHUK,
 orcid.org/0000-0002-5702-675X
 Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
 Head of the Department of Choreography
 Borys Hrinchenko Kyiv University
 (Kyiv, Ukraine) l.androshchuk@kubg.edu.ua

**THE ROLE OF THE CONCEPT OF CHOREO-AUTHOR IN THE EMBODIMENT
 OF THE AUTHOR'S IDEA IN THE CHOREOGRAPHIC WORK**

The article presents the main stages of creating an author's choreographic work based on the concept of a choreographer. The concept of the choreographer is substantiated, which is a system of views on certain phenomena and processes and is traced in all his works.

The worldview, individuality of the author, metaphysics in the context of formation of the concept of the choreographer are considered. The choreographer's worldview is influenced by society, family, teachers, choreographic school traditions, religion, nature of the motherland and the world, prominent figures, world upheavals and catastrophes, personal and professional experience.

The individuality of the choreographer is a set of unique character traits and worldviews that allow you to reveal your uniqueness. Higher value and the pursuit of ideals become the driving force of the "movement against the current." Metaphysics allows us to find the invisible point of intersection of all levels of reality that could affect the author and everything beyond his experience.

Approaches to the creation of choreographic works by outstanding choreographers of the world are analyzed.

Aspects of the work of Maurice Bejart, Boris Eifman, Pavlo Virsky, Anatoly Krivokhyzha, Boris Kolnoguzenko, Tatsumi Hijikat, Mikhail Fokin have been studied.

The work of cosmopolitan choreographer Maurice Bejart is characterized by multiculturalism and the desire to understand peoples, religions, individual self-esteem.

Boris Eifman is interested in individuals with difficult destinies, whose life and creative path the choreographer embodies in ballets.

An example of the formation of the concept of a choreographer based on the work of archetypes of their land, their ancestors is the work of outstanding choreographers of Ukraine P. Virsky, A. Kryvokhyzha, B. Kolnoguzenko. Epidemics, wars, catastrophes are reflected in the innovative search for choreographers, including the founder of the avant-garde form of buto dance Tatsumi Hijikata.

Key words: *concept, choreographer, choreoauthor, author's idea, choreographic work, the art of the choreographer.*

Постановка проблеми. На сьогодні залишається актуальним питання розуміння авторського трактування твору хореографічного мистецтва. Адже, споглядаючи мистецький продукт як глядач та як експерт, ми, загалом, емоційно сприймаємо твір мистецтва, аналізуючи ті чи інші аспекти балетмейстерської роботи. Однак, лише розуміючи сукупність світоглядних впливів на митця, які трансформуються в концепцію, що проглядається в його творчості і червоною ниткою проходять через всі твори, ми зможемо в повній мірі зрозуміти мотиви та усвідомити результати творчих пошуків автора.

Мета статті – проаналізувати роль концепції хореоавтора у втіленні авторської ідеї при постановці хореографічного твору.

Аналіз досліджень. Етапи та особливості побудови хореографічних творів в контексті роботи балетмейстера представлені в працях А. Кривохижі, Б. Колногузенка, О. Лань. Трансформаційним змінам хореографічного мистецтва загалом та творчості балетмейстерів зокрема в контексті суспільних історичних впливів присвячені праці М. Коростельової, К. Лук'яненко, А. Підлипської, О. Петрика, О. Плахотнюка, Є. Яніни-Ледовської, Н. Семенової, Ю. Станішевського, О. Чепалова, Д. Шарикова та ін.

Виклад основного матеріалу. Балетмейстер (від німецької) – майстер балету, автор і режисер, постановник балетів та концертних танцювальних номерів. Він створює режисерську концепцію хореографічного твору і сценічної дії, хореографічний „текст”, користуючись виражальними можливостями пантоміми та танцю. У співпраці з композитором та художником створює нове або, працюючи з концертмейстером як реставратор, відновлює старі балети чи танцювальні номери (Кривохижа 2020: 23).

Серед інших балетмейстерів Б. Колногузенко виділяє балетмейстера-створювача (хореоавтора) балету або танцю. Він стверджує, що роль та місце хореоавтора в процесі створення нового танцю або спектаклю стануть прозорими, якщо прослід-

кувати сам процес, що складається з ланок єдиного ланцюга творчого процесу, які знаходяться в органічному зв'язку один з одним: 1) виникнення теми та ідеї, розробка змісту; 2) повна розробка композиційного плану, робота над музичним матеріалом; 3) створення танцювального номеру або спектаклю; 4) постановка всього твору (розучування з солістами їх партій, постановка загальних сцен та фрагментів, поєднання всіх виконавців та мізансцен в єдиному творі); 5) репетиція на сцені; 6) зустріч з глядачами (Колногузенко 2007 : 10).

Отже, хореоавтор – це той, хто створює новий хореографічний твір на основі творчого задуму який втілюється через призму концепції автора, що базується на унікальному світоглядному відображенні через призму творчої індивідуальності.

Кривохижа А. пропонує наступні етапи побудови хореографічного твору:

1. Задум може будуватися на літературній, історичній основі, на сюжеті казки, а також на народно-обрядовій основі.

2. На основі зібраного матеріалу пишеться програма, тоді – сценарно- композиційний план (в програмі сюжет розбивається на акти, окремі картини, епізоди до дуетів, варіацій та зв'язків між ними). Будується лінія дії персонажів з урахуванням законів драматургії, описуються всі ці моменти з урахуванням характеристики кожного персонажа в конкретній ситуації. Пояснюючи задум композиторові, підкріпіть його показом, орієнтуючи на розмір, темп та характер музики в кожній частині-епізоді.

3. Спочатку пишеться музичний клавір чи збирається та монтується фонограма. При зустрічах з музикантами уточнюються деякі моменти, зберігаючи намічену драматургію. Готова музика може підійти в тому випадку, коли номер не має складного сюжету, а музична драматургія збігається з вашим задумом або ж підказала новий задум. У випадку складного сюжету з наявністю дійових осіб, для яких необхідна музична характеристика в конфлікті, краще написати нову музику. В процесі постановочної роботи клавір інколи допрацю-

вується, а після завершення постановочної роботи – оркеструється на певний склад оркестру та, в разі потреби, пишеться фонограма.

4. Постановча робота починається з прослуховування музики з акомпаніатором чи фонограми. Створюється хореографічний текст до кожного епізоду, варіації, а також зв'язок сцен в цілому. Логічно вибудовується малюнок (положення виконавців в ракурсах, що підкреслює характерні образів в повній музичній відповідності з урахуванням місця дії, часу, а також національних особливостей). Все сказане є підготовкою до конкретної роботи з трупю (Кривохижа 2020: 24).

Народження хореографічного твору – процес складний і багатогранний, який спонукає до вічного пошуку.

Як і чому виникає ідея?

Чому автор звертається до конкретної теми, чому саме ця тема його хвилює?

Пошуки відповідей лише розширили коло запитань і прийшло розуміння того, що до вивчення концепції хореоавтора потрібно підходити як до узагальнення його світоглядних уявлень, досвіду та того що існує поза його досвідом в мистецькому творі, які віддзеркалюють світ через призму його індивідуальності.

Засновниця танцю модерн Айседора Дункан вважала, що танець – це тяжіння Всесвіту на індивідуальність людини (Дункан А., 1989)

Яке запитання є головним, що? Чи чому?

Що цікавить хореографа-постановника? Чи Чому він реалізує конкретну авторську ідею в танці?

Щоб зрозуміти автора, нам потрібно зрозуміти концепцію його творчої діяльності загалом та конкретного хореографічного твору зокрема.

На думку Арістотеля: «Ті, що мають досвід знають ЩО?, але не знають ЧОМУ? Хто володіє мистецтвом знають ЧОМУ?, тому що знають причину» (Арістотель, 2020: 18).

Отже, щоб зрозуміти автора, потрібно відповісти на запитання ЧОМУ?

Концепція автора, яка є системою поглядів на ті чи інші явища і процеси, прослідковується в усіх його творах.

Концепція (від лат. *conceptio* – осягати, сприймати) – система поглядів, понять про ті чи інші явища або процеси, спосіб їхнього розуміння, тлумачення; основна ідея будь-якої теорії, головний задум; ідея чи план нового, оригінального розуміння; конструктивний принцип художньої, технічної та інших видів діяльності. (Енциклопедія України)

На нашу думку на формування концепції хореоавтора впливають:

1) Світогляд.

Світогляд – комплексна система поглядів і уявлень про світ, самоусвідомлення людиною свого місця, оточення та основних зв'язків у всесвіті, відображена в оцінках, принципах, знаннях, поведінкових стереотипах тощо. (Велика Українська Енциклопедія).

Рушійною силою творця є його світоглядні цінності, які формуються під впливом середовища, в якому відбувається становлення особистості хореоавтора. На формування світогляду людини впливає суспільство, сім'я, вчителі (наставники), релігія, природа Батьківщини та світу, визначні постаті, світові потрясіння та катастрофи та ін. Важливою складовою світогляду є особистий та професійний (творчий) досвід, який впливає на трансформацію світоглядних переконань впродовж життя. На світогляд балетмейстера мають вплив традиції хореографічної школи, в якій навчався хореограф.

2) Індивідуальність хореоавтора.

Індивідуальність балетмейстера – це сукупність унікальних рис характеру та світоглядних позицій, що дозволяють виявити свою неповторність. Всі зовнішні впливи засвоюються, відсіюються або трансформуються в унікальний світогляд балетмейстера. Антиконформізм, характерний для творчих особистостей, дозволяє дотримуватися власних принципів та переконань навіть в умовах несприйняття суспільством, зовнішнього тиску та переслідувань. Вища цінність та прагнення до ідеалів стає рушійною силою «руху проти течії».

3) Метафізика.

Щоб відповісти на запитання ЧОМУ потрібно вийти за межі науки, розуміння мистецтва. Потрібно відшукати незримую точку перетину всіх рівнів реальності, які могли вплинути на автора та все, що стоїть поза його досвідом. Це і є метафізика.

На думку Е. Канта досліджувати метафізику – це досліджувати те, що стоїть за нашим поглядом на світ, фундамент, що стоїть за нашим досвідом.

Чи використовує хореоавтор у своїй творчості те, що стоїть поза його досвідом? ТАК.

Як зрозуміти автора? На дисципліні «Мистецтво балетмейстера» ми з студентами аналізуємо кращі зразки хореографічного мистецтва. Намагаємось відповісти на запитання ЧОМУ?

Відомий французький хореограф Моріс Бежар (1927–2007) виріс в сім'ї філософа, що, звичайно, вплинуло на формування його світогляду. Творчість балетмейстера-космополіта характеризується мультикультурністю та прагненням до розуміння народів, релігій, індивідуальних пошуків

особистості. Кумиром балетмейстера був Маріус Петіпа, завдяки якому, на думку Бежара, він і став балетмейстером. Моріса критикували за нестандартну зовнішність, однією з перших його ролей була роль хробака, який виповзав на сцену. Внутрішній стержень та сила духу дозволили йому танцівнику в майбутньому створити низку творчих колективів та презентувати авторські твори на майданчиках в різних куточках світу. Бежар чи не єдиний хореограф, який збирав стадіони глядачів. Він звертав увагу на танцівників, які були «не формат», саме такі, як і він сам. М. Бежар говорив, що найбільшою трагедією його життя була смерть матері, і що мама для нього помирає щодня. (Бежар, 1989). Чи важливо знати нам цей факт при перегляді балету М. Бежара «Лускунчик», головною героїнею якого є мама – чарівна Фея, яка втілює всі його мрії? Звичайно...

Балет Б. Ейфмана (1946) вражають емоційною глибиною. За словами балетмейстера, його цікавлять особистості зі складними долями. Результатом осмислення життєвого шляху видатної балерини Ольги Спесівцевої став балет «Червона Жизель». Балет «Роден» створено Ейфманом на основі історії кохання видатного французького скульптора Огюста Родена та Камілі Клодель. Для мене був потрясінням балет «Чайковський». Б. Ейфман для музичного оформлення спектаклю використав твори композитора з різних періодів життя, відчув і прожив і така хореографія – це вир почуттів і переживань. Одним з наставників, які найбільше вплинули на формування світогляду, Б. Ейфман вважає К. Голейзовського. Стиль роботи Ейфмана вирізняє гармонійна взаємодія з танцівниками, яким хореоавтор дозволяє самовиражатися та бути не лише пасивними виконавцями, а й співтворцями нового твору мистецтва. Кожен новий балет Б. Ейфмана – це унікальний творчий продукт по змістовому наповненню та хореографічному втіленню ідеї автора.

Окрім вищезазначених впливів на формування концепції хореоавтора важливим є його розуміння, сприйняття та втілення у власній творчості архетипів своєї землі, свого народу, своїх предків. Велика любов до рідної землі українців підтверджує, що саме кордоцентризм є провідною рисою української ментальності. Кордоцентричний код спрямований на самостворення людини в контекстах долі, духу, розуміння принципів духовності, емоціоналізму, національного менталітету Хореографічна творчість українців ґрунтується на концепції кордоцентризму, яка узагальнює духовний зв'язок поколінь. Прикладом є творчість П. Вірського (1905–1975), який розкривав народні теми

в хореографічних творах «Гопак», «Ми з України», «Запорожці», «Ми пам'ятаємо», «Червона калина», «Чумацькі радощі», «Чого верба плаче», «Ой, під вишнею», «Хміль», «Повзунець», в яких відображена вся суть українського кордоцентризму. Засобами художніх образів він вдало демонстрував духовний світ українського народу, красу української дівчини, героїзм та відданість козаків українському народу, щирість, співчуття та відвагу (Kultura fizyczna, pedagogika, zdrowie i fizjoterapia: 87-92).

Прикладом безмежної любові до рідного краю є творчість А. Кривохижі (1925), засновника заслуженого ансамблю танцю України «Ятрань». Анатолій Михайлович згадує, що у нього прийшло розуміння та осмислення ролі національного танцю після чергового міжнародного фестивалю, коли він розпочав глибоко вивчати хореографічний фольклор України в архівах, експедиціях. «Ятранські ігри», «Поворотня», «Колядки», «Рушничок», «Аркан», «Подоланка» стали взірцем хореографічної культури України та втіленням любові до рідного краю.

Серед творчого доробку театру танцю «Заповіт» ХДАК роботи засновника та керівника колективу Колногузенка Б. (1948) «Вітає “Заповіт”», «Незвичайні заручини», «Вишиванка», «Слобожанське весілля», «Закликання весни», «Український святковий», «Весна в Карпатах», «Біля корчми», «Парубоцькі жарти», «Вийду на вулицю» та ін. В першу чергу серце Бориса Миколайовича сповнене любові до України. В його роботах дивним чином поєднується ніжність і тендітність української дівчини та мужність і сила українського козака. Борис Миколайович добре знає історію України, може годинами розповідати про гетьманів, життя та побут, танці українського козацтва. Любов до України є потужною рушійною силою творчості.

Народне хореографічне мистецтво України вплинуло і на естетику класичного балету, яка формувалася в складний період обмежень та заборон, однак проростала патріотичними паростками любові до рідного краю.

Маркевич Л. стверджує, що саме «синтез українського народного і академічного класичного танців як «естетичний стрибок» в увявленні про засоби художнього відтворення оточуючого соціокультурного простору у 20–30 роках став проявом зростаючої потреби у національній самоідентифікації духовного життя, призивів до жанрово-стильової модифікації усталених канонів класичної хореографії, перегляду здобутків української народної хореографії в національному мистецтві

радянського періоду». Національний стиль, який був характерний для жанрової й стилістичної трансформації українського балету, був представлений в роботах В. Авраменка, В. Верховинця, Б. Ніжинської та ін. (Маркевич Л., 2019 : 12-13)

Різні інтерпретації хореографічних образів стали можливими завдяки творчій співпраці балетмейстера В. Литвиненка і знавця українського народного танцю В. Верховинця в першому національному балеті «Пан Каньовський» (1931). Поєднання в пластичному рисунку партії академічної форми та бурхливого, емоційно насиченого національного колориту сприяли виникненню різних інтерпретацій сценічних образів (Семенова Н. 2012).

Прикладом втілення національної ідеї на балетній сцені є балет «Лілея», створений Г. Березовою в 1940 році. Для відтворення змісту вистави, Г. Березова (1909–1997) працювала з фольклорним надбанням В. Верховинця (1880–1938), з новаторськими відкриттями П. Вірського (1905–1975). Це дозволило балетмейстеру продемонструвати характер та волелюбність українського народу, які представлені в творчості Т. Шевченка та видатних українських балетмейстерів. (Kultura fizyczna, pedagogika, zdrowie i fizjoterapia: 93).

Представник творчих професій – це лакмусовий папір суспільства. Епідемії, війни, катастрофи відображаються в інноваційних пошуках та творчості митців. Серед таких – відомий японський балетмейстер Тацумі Хіджіката (1928–1986). Вплив західної танцювальної культури, друга світова війна, ядерне бомбардування Хіросіми і Нагасакі, складні економічні умови в післявоєнний час стали підґрунтям для створення авангардистської форм танцю було. Танець було проти-

ставляв себе, в першу чергу, всім традиційним японським формам танцю. Він не був схожий на будь-яку іншу хореографію, нічого подібного до того не існувало. Унікальність творчості Тацумі Хіджіката було визнано на державному рівні та його творчість було представлено на Всесвітній виставці Expo 70 поруч з кращими технічними та технологічними досягненнями країни. (Exploring Japanese Avant-garde Art Through Butoh Dance. Keio University).

Видатний балетмейстер М. Фокін (1880–1942) в своїй книзі «Проти течії», зазначає, що вся його творчість була рухом проти течії. Адже класичний танець, як канонізована система, не передбачала та не підтримувала інноваційних пошуків. Фокін став засновником сучасного романтичного балету. Він вперше створив безсюжетний балет «Шопеніана», ставив одноактні балети, використав ракурс спиною до глядача, створював унікальну танцювальну лексику до кожного свого балету. Творіння балетмейстера «Жар-птиця», «Шехерезада», «Бачення троянди», «Петрушка» є яскравим прикладом антиконформізму хореоавтора (Фокін М. 1962).

Висновки. Отже, знайомство з біографією автора, з його світоглядними позиціями, сім'єю, творчим середовищем, яке вплинуло на його становлення як митця, психологічним портретом хореографа, його релігійними вподобаннями та ін. дозволяють нам наблизитись до розуміння авторської концепції. Аналіз специфіки творчої діяльності видатних представників хореографічного мистецтва доводить, що концепція хореоавтора базується на світоглядних позиціях, творчій індивідуальності автора та метафізиці, яка дозволяє відшукати незримую точку перетину всіх рівнів реальності, які могли вплинути на автора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арістотель. Метафізика. Харків: Фоліо. 2020. 295 с.
2. Андрощук Л. М. Хореографічне втілення образу України (з досвіду роботи з творчим студентським колективом). *Актуальні питання мистецької освіти та виховання* : науковий журнал : вип. 1 (9). Суми : ФОП Цьома С. П., 2017. С. 3-12.
3. Баумейстер А. Лекції по метафізиці. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IzzuVMWrU9U>
4. Бежар М. Мгновение в жизни другого. М.: В/О Союзтеатр, 1989. 287 с.
5. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%A1%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BB%D1%8F%D0%B4>
6. Дункан А. Танець будущего. Моя жизнь ; Шнейдер И. Встречи с Есениным: Воспоминания. К.: Мистецтво, 1989. 349 с.
7. Енциклопедія сучасної України. URL: [https://esu.com.ua/search_articles.php?id=3256#:~:text=КОНЦЕПЦІЯ%20\(від%20лат.,технічної%20та%20інших%20видів%20діяльності](https://esu.com.ua/search_articles.php?id=3256#:~:text=КОНЦЕПЦІЯ%20(від%20лат.,технічної%20та%20інших%20видів%20діяльності)
8. Козловський В. П. Метафізик і психологія Імануїла Канта; витоки та рецепції. *НАУКОВІ ЗАПИСКИ*. Том 89. Філософія та релігієзнавство. 2009. С. 16-22.
9. Колногузенко Б.М. Мистецтво балетмейстера . Х.: ХДАК, 2007. 85 с.
10. Кривохижа А. М. Мистецтво балетмейстера. Навчально-методичний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів. Умань: Візаві, 2020. 145 с.
11. Маркевич Л. М. Трансформація системи художньої мови української національної балетної вистави в 20-80 роках ХХ ст. : дис. ... к-та мистецтвознавства: 26.00.01. Рівне. 2019. 212 с.

12. Семенова Н. М. Особливості втілення видатними українськими балеринами хореографічних образів національних балетних вистав ХХ ст. *Культура України*. Випуск 39. 2012.
13. Фокин М.М. Против течения. М.– Л.: Искусство, 1962. 638 с.
14. *Kultura fizyczna, pedagogika, zdrowie i fizjoterapia [monografia] / L. Androshchuk, V. Balahur, T. Blahova, O. Martynenko, O. Plakhotnyuk // redak. O. Zabolotna. – Starogard Gdański : Pomorskiej Szkoły Wyższej, 2020. 256 p. <https://zenodo.org/record/4086115#.X5Py7tRS8dU>.*
15. Exploring Japanese Avant-garde Art Through Butoh Dance. Keio University. URL: <https://www.futurelearn.com/courses/japanese-avant-garde-art-butoh/4/register?return=595jap8o>.

REFERENCES

1. Aristotel. *Metafizyka*. [Metaphysics]. Kharkiv: Folio. 2020. 295 s. [in Ukrainian]
2. Androshchuk L. M. Khoreohrafichne vtilennia obrazu Ukrainy (z dosvidu roboty z tvorchym studentskym kolektyvom). [Choreographic embodiment of the image of Ukraine (from the experience of working with creative students)]. Aktualni pytannia mystetskoï osvity ta vykhovannia : naukovyi zhurnal : vyp. 1 (9). Sumy : FOP Tsoma S. P., 2017. S. 3-12. [in Ukrainian]
3. Baumeister A. Lektsii po metafizytsi. Baumeister A. [Lectures on metaphysics]. <https://www.youtube.com/watch?v=IzzuVMWtU9U>. [in Russian]
4. Bezhar M. Mhnovenye v zhyzny druhoho. [A moment in another's life]. M.: V/O Soiuzteatr, 1989. 287 s. [in Russian]
5. Velyka ukrainska entsyklopediia. [Great Ukrainian encyclopedia]. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%A1%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BB%D1%8F%D0%B4>. [in Ukrainian]
6. Dulkan A. Tanets budushcheho. Moia zhyzn. [Dance of the future. My life] ; Shneider Y. Vstrechy s Esenyным. [Meetings with Yesenin]: Vospomynaniya. K.: Mystetstvo, 1989. 349 s. [in Russian]
7. Entsyklopediia suchasnoï Ukrainy. [Encyclopedia of modern Ukraine]. URL: [https://esu.com.ua/search_articles.php?id=3256#:~:text=КОНЦЕПЦІЯ%20\(від%20лат.,технічної%20та%20інших%20видів%20діяльності](https://esu.com.ua/search_articles.php?id=3256#:~:text=КОНЦЕПЦІЯ%20(від%20лат.,технічної%20та%20інших%20видів%20діяльності) [in Ukrainian]
8. Kozlovskiy V. P. Metafizyk i psykholohiia Imanuila Kanta; vytoky ta retseptsii. [Metaphysics and psychology Immanuel Kant; coils and receptions]. NAUKOVI ZAPYSKY. Tom 89. Filocofia ta relihiieznavstvo. 2009. S. 16-22. [in Ukrainian]
9. Kolnohuzenko B.M. Mystetstvo baletmeistera. [The art of the choreographer]. Kh.: KhDAK, 2007. 85 s. [in Ukrainian]
10. Kryvokhyzha A. M. Mystetstvo baletmeistera. [The art of the choreographer]. Navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv pedahohichnykh navchalnykh zakladiv. Uman: Vizavi, 2020. 145 s. [in Ukrainian]
11. Markevych L. M. Transformatsiia systemy khudozhnoi movy ukrainskoï natsionalnoï baletnoi vystavy v 20-80 rokakh XX st. [Transformation of the system of artistic language of the Ukrainian national ballet performance in the 20-80s of the XX century.]: dys. ... k-ta mystetstvoznavstva: 26.00.01. Rivne. 2019. 212 s. [in Ukrainian]
12. Semenova N. M. Osoblyvosti vtilennia vydatnymi ukrainskymy balerynamy khoreohrafichnykh obraziv natsionalnykh baletnykh vystav XX st. [Features of the embodiment of outstanding Ukrainian ballerinas choreographic images of national ballet performances of the twentieth century.]. *Kultura Ukrainy*. Vypusk 39. 2012. [in Ukrainian]
13. Fokyn M.M. Protyv techenyia. [Against the current]. M.– L.: Yskusstvo, 1962. 638 s. [in Russian]
14. *Kultura fizyczna, pedagogika, zdrowie i fizjoterapia [monografia] / L. Androshchuk, V. Balahur, T. Blahova, O. Martynenko, O. Plakhotnyuk // redak. O. Zabolotna. Starogard Gdański : Pomorskiej Szkoły Wyższej, 2020. 256 p. URL: <https://zenodo.org/record/4086115#.X5Py7tRS8dU>. [in Polish]*
15. Exploring Japanese Avant-garde Art Through Butoh Dance. Keio University. URL: <https://www.futurelearn.com/courses/japanese-avant-garde-art-butoh/4/register?return=595jap8o>